

Nederlands
Jeugdinstituut

Interventie

En nu ik...!

Erkenning

Erkend door deelcommissie: Jeugdzorg en psychosociale/pedagogische preventie

Datum: 26 januari 2018

Oordeel: Goed onderbouwd

De referentie naar dit document is: (december 2017).

Databank effectieve jeugdinterventies: Naam auteur interventiebeschrijving:
Essa Reijmers, Janske Mommers, Mathilde Overbeek en Carlijn Weijns,
beschrijving 'En nu ik...!'. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut. Gedownload van
www.nji.nl/jeugdinterventies.

Inhoud

Samenvatting	4
Korte samenvatting van de interventie	4
Doelgroep.....	4
Doel.....	4
Aanpak	4
Materiaal	4
Onderbouwing.....	4
Onderzoek.....	5
1. Uitgebreide beschrijving	6
Beschrijving interventie.....	6
1.1 Doelgroep	6
1.2 Doel	7
1.3 Aanpak	8
2. Uitvoering.....	15
3. Onderbouwing.....	19
4. Onderzoek	28
4.1 Onderzoek naar de uitvoering	28
4.2 Onderzoek naar de behaalde effecten	29
5. Samenvatting Werkzame elementen	32
6. Aangehaalde literatuur	33

Samenvatting

Korte samenvatting van de interventie

En nu ik...! is een groepsinterventie voor kinderen van 7 t/m 11 jaar die huiselijk geweld hebben meegemaakt, en hun ouders. Het doel van de interventie is de gevolgen van huiselijk geweld voorkomen en/of verminderen. In negen wekelijkse bijeenkomsten van 1,5 uur leren kinderen spelenderwijs hoe zij hun emoties op een constructieve manier kunnen uiten, hoe zij op een andere (niet gewelddadige) manier kunnen omgaan met gevoelens en problemen, en hoe zij hun ervaringen kunnen (beginnen te) verwerken.

Ouders praten in negen parallelle bijeenkomsten over de gevolgen van huiselijk geweld voor kinderen, hoe zij kinderen kunnen ondersteunen en welke begeleiding en ondersteuning zij voor hun kinderen kunnen vragen.

Doelgroep

Kinderen van 7 t/m 11 jaar en hun verzorgende ouders die te maken hebben gehad met gewelddadige ruzies en geweld tussen de ouders/verzorgers van het kind. Kinderen kunnen ook deelnemen wanneer zij (nog) geen problemen vertonen.

Doel

Het doel van de interventie is het voorkomen en/of verminderen van posttraumatische stress symptomen en internaliserend en externaliserend probleemgedrag bij kinderen (7t/m 11 jaar) die gewelddadige ruzies tussen hun ouders/opvoeders hebben meegemaakt.

Aanpak

De interventie bestaat uit negen wekelijkse groepsbijeenkomsten van 1,5 uur. Voorafgaand vindt een intakegesprek thuis plaats. De kinderen komen in groepen van maximaal negen deelnemers bij elkaar. Tijdens de bijeenkomsten wordt spelenderwijs gewerkt aan het verwerken van ervaringen. Parallel aan de kinderbijeenkomsten zijn negen bijeenkomsten voor ouders die zelf betrokken zijn geweest bij de gewelddadige ruzies verbonden. Ouders praten over de gevolgen van huiselijk geweld voor kinderen, hoe zij kinderen kunnen ondersteunen en welke begeleiding/ondersteuning zij voor kinderen kunnen vragen.

Materiaal

Er is een draaiboek beschikbaar voor uitvoerders en een folder voor verwijzers. Verder bestaat het benodigde materiaal uit een leskist, met diverse materialen zoals verhalen over Hassan en Kim (De Ruijter, 1999), handpop Kamil en het boek *Kamil de Kameleon* (Steggink, 2002).

Onderbouwing

En nu ik...! werkt aan de (negatieve) emotionele, gedragsmatige en cognitieve reacties van kinderen op het meegemaakte geweld, aan het verbeteren van de

ouder-kind relatie en aan het doorbreken van sociale isolatie. De interventie is gebaseerd op verschillende theoretische verklaringsmodellen: theorieën over traumaverwerking, emotionele veiligheid theorie, gehechtheidstheorie en de sociale cognitieve leertheorie. En nu ik..! zet in op de eerste lagen van de traumapiramide (Blaustein en Kinniburgh, 2010): hechting (stimuleren voorspelbaarheid en consistente reacties), zelfregulatie (emoties leren herkennen, uiten en reguleren) en competentie (oefenen met vaardigheden), als basisvoorwaarden voor traumaverwerking en integratie. Ouders leren, door middel van psycho-educatie en oefening, samen met hun kind aandacht te besteden aan de gewelddadige ruzies en stil te staan bij de impact daarvan op hun leven. Door herkenning van ervaringen en reacties in beide groep kunnen negatieve gevoelens verminderen en wordt sociale isolatie tegengegaan, zowel voor kinderen als volwassenen.

Onderzoek

- In 2004 hebben Vrouwenopvang Amsterdam en Raster voor het project 'Naar een ambulante aanbod voor kinderen die getuige zijn geweest van huiselijk geweld' de eerste versie van 'En nu ik...!' geëvalueerd (Reijmers, Glaser, Van den Corput en Singerling, 2004). Belangrijkste conclusies: deelnemende kinderen, moeders en verwijzers waren positief en het programma had meerwaarde.
- In 2013 is een promotieonderzoek afgerond naar de effectiviteit van 'En nu ik...!'. Kinderen vertoonden minder emotionele en gedragsproblemen en minder posttraumatische stress-symptomen na zowel deze interventie als het controleprogramma. De toegevoegde waarde van toepassing van traumaspecifieke factoren bleef onduidelijk; hoewel meer aandacht voor traumaspecifieke interventiefactoren samenhang met een afname in posttraumatische stress-symptomen bij kinderen, leken andere factoren deze positieve effecten teniet te doen. Uit het onderzoek kwam naar voren dat het betrekken van ouders bij de hulpverlening aan kinderen die blootgesteld zijn aan huiselijk geweld belangrijk is: verbeteringen in het psychisch functioneren van ouders hingen samen met een afname van posttraumatische stress symptomen bij kinderen.

1. Uitgebreide beschrijving

Beschrijving interventie

1.1 Doelgroep

Uiteindelijke doelgroep

De doelgroep van de interventie betreft kinderen in de leeftijd van 7 t/m 11 jaar en hun verzorgende ouders die te maken hebben gehad met gewelddadige ruzies en geweld tussen de ouders/verzorgers van het kind. Kinderen kunnen ook deelnemen wanneer zij (nog) geen problemen vertonen.

Intermediaire doelgroep

De intermediaire doelgroep zijn de verzorgende ouders van de kinderen, die zelf betrokken zijn geweest bij de gewelddadige ruzies. Eén ouder doet mee aan de cursus (zie ook Aanpak). Onder *ouder* wordt in deze context de persoon verstaan die de opvoedersrol vervult en het kind het meest verzorgt. Dit kan een biologische vader of moeder zijn, maar ook een sociale ouder, pleegouder, stiefouder of grootouder. Soms leven kinderen in een nieuwe gezinssamenstelling: voor dit programma is het van belang dat ook in dat geval de ouder die zelf te maken heeft gehad met de gewelddadige ruzies deelneemt aan de groep.

Selectie van doelgroepen

Aanmelden voor En nu ik...! kan via een aanmeldformulier op de website www.blijfgroep.nl/en-nu-ik. Ouders kunnen zich zelf melden of via verwijzers. Na aanmelding maakt een van de uitvoerders van de groep¹ een afspraak voor een intakegesprek bij het gezin thuis.

Voorwaarden om deel te nemen

- Er is sprake geweest van psychologisch of lichamelijk partnergeweld tussen ouders.
- Kinderen hebben het geweld of de gevolgen hiervan gezien of gehoord (bv. kapotte spullen, verwondingen van de ouder) en/of verhalen over het geweld gehoord.
- De thuissituatie is op het moment van de start van de interventie (redelijk) stabiel en veilig.

In de praktijk wordt tijdens het intakegesprek in overleg met ouders bepaald of aan de voorwaarden voor deelname wordt voldaan. De inschatting en ervaring van de uitvoerder is hierin leidend. Deze vorm (intakegesprek thuis) is bewust gekozen om de interventie laagdrempelig te maken.

¹ Voor opleiding en competenties van de uitvoerders: zie onder 2.

Contra-indicaties

- De deelnemende ouder is onvoldoende gemotiveerd om mee te doen aan de cursus (wil het geweld niet bespreekbaar maken vanuit de invalshoek van het kind en/of is niet in staat of bereid alle keren te komen).
- De deelnemende ouder en/of het kind beheersen het Nederlands onvoldoende én er is binnen de organisatie geen mogelijkheid om gebruik te maken van een tolk.
- Er is sprake van een verstandelijke beperking bij ouder en/of het kind. Is dit het geval bij de ouder, dan wordt bekeken of de andere verzorgende ouder deel kan nemen en/of er wordt doorverwezen naar ander passend aanbod voor ouder en kind.
- De deelnemende ouder heeft dusdanig psychi(atri)sche klachten dat haar/zijn gedrag de groepsdynamiek negatief beïnvloedt. In dit geval wordt bekeken of de andere verzorgende ouder deel kan nemen en/of besloten dat eerst een ander traject nodig is.

Besproken wordt welk gedrag het deelnemende kind vertoont (thuis, op school). Is er sprake van storend of onveilig gedrag of onvoldoende luisteren naar begrenzing, dan wordt besproken welke hulp hier voor ingezet is en worden afspraken gemaakt met de ouder en het kind over deelname of besloten dat eerst een ander traject nodig is. Dit vereist maatwerk: genoemd gedrag is geen contra-indicatie voor deelname, omdat het voort kan komen uit de problematiek waar de interventie zich op richt en deelname kinderen kan ondersteunen bij het vertonen van ander gedrag.

Betrokkenheid doelgroep

Input van deelnemers aan het programma is steeds gebruikt om het programma te verbeteren en aan te passen. Tijdens de pilot in 2001-2003 is feedback gevraagd aan ouders en kinderen op het programma: reacties van de deelnemende kinderen, moeders en verwijzers zijn meegenomen in het evaluatieverslag van de pilot (Reijmers, Glaser, Van den Corput en Singerling, 2004).

Ook Overbeek (2013) heeft met deelnemende kinderen, moeders en verwijzers gesproken in haar promotieonderzoek. De resultaten zijn gebruikt om het programma verder aan te passen (zie ook 4.2: Onderzoek naar de behaalde effecten).

De volgorde van het programma en de koppeling tussen de activiteiten van ouders en kinderen zijn naar aanleiding van de uitkomsten van het onderzoek aangepast.

1.2 Doel

Hoofddoel

Het hoofddoel van de interventie is het voorkomen en/of verminderen van posttraumatische stress symptomen en internaliserend en externaliserend

probleemgedrag bij kinderen (7 t/m 11 jaar) die gewelddadige ruzies tussen hun ouders/opvoeders hebben meegemaakt.

Subdoelen

Subdoelen voor de kinderen

Na afloop van de interventie:

- hebben de kinderen ervaren dat zij niet de enige zijn die gewelddadige ruzies in de thuissituatie hebben meegemaakt.
- hebben de kinderen een adequaat zelfmanagement, dat wil zeggen dat zij hun eigen emoties en gedachten kunnen herkennen en reguleren.
- kunnen kinderen schuldgevoelens herkennen en weten zij welke hulpvraag zij kunnen stellen om met deze gevoelens om te (kunnen) gaan.
- kunnen kinderen schaamtegevoelens over de gewelddadige thuissituatie herkennen en weten zij welke hulpvraag zij kunnen stellen om met deze gevoelens om te (kunnen) gaan.
- hebben de kinderen meer plezier en vertrouwen gekregen in het contact met de deelnemende ouder.
- hebben de kinderen geleerd dat zij mogen praten over het geweld.
- zijn kinderen in staat om tijdig hulp te vragen, doordat zij samen met uitvoerders een veiligheidsplan hebben opgesteld over hoe te handelen als er thuis weer gewelddadige ruzies zijn.

Subdoelen voor de ouders

Na afloop van de interventie:

- zijn ouders in staat tot het noemen van minimaal één (ernstig) gevolg van het getuige zijn van huiselijk geweld op hun kind(eren).
- zijn ouders in staat op een ondersteunende manier met hun kind(eren) in gesprek te gaan over de gewelddadige ruzies, doordat zij gespreksvaardigheden hebben ontwikkeld.
- zijn ouders in staat tot het herkennen van ten minste één signaal van hun kind dat zij emotioneel niet lekker in hun vel zitten.
- zijn de ouders in staat adequaat te reageren op (negatieve) gevoelens en gedachten van hun kind over het partnergeweld, doordat zij pedagogische handvatten aangereikt hebben gekregen.
- zijn ouders consistent in de interactie met hun kind.
- hebben ouders hun netwerk uitgebreid met ten minste één persoon.
- hebben de ouders ervaren dat zij niet de enige zijn die gewelddadige ruzies in de thuissituatie hebben meegemaakt.

1.3 Aanpak

Opzet van de interventie

De interventie bestaat uit negen wekelijkse groepsbijeenkomsten van 1,5 uur

voor de kinderen met parallelle bijeenkomsten voor één verzorgende ouder die zelf betrokken is geweest bij gewelddadige ruzies. Er kunnen maximaal negen kinderen en ouders deelnemen. Niet bij ieder kind zijn beide ouders in beeld of in de gelegenheid deel te nemen. Wanneer van sommige kinderen beide ouders deelnemen en van anderen één, beïnvloedt dit de groepsdynamiek. Daarom neemt één ouder deel. Met de andere ouder hebben uitvoerders indien mogelijk contact voorafgaand, halverwege en na de groep (telefonisch/face-to-face).²

Voorafgaand aan de interventie wordt met elk ouder-kind paar een kennismakingsgesprek gehouden. Hierin wordt individueel met kind en ouder gesproken over de aanleiding van aanmelding en de bereidheid tot deelname. Na afloop van de interventie vindt met de deelnemende ouder een eindgesprek plaats. In dit gesprek bespreekt de cursusleid(st)er zijn/haar observaties van het kind in de groep, bevroegt de ouder over veranderingen bij het kind en in de ouder-kind interactie en verwijst eventueel door naar verdere hulpverlening. Wanneer verdere hulpverlening voor de ouder wenselijk is, wordt dat ook besproken.

De bijeenkomsten voor kinderen en ouders vinden plaats op dezelfde locatie en tijd, in verschillende ruimten. De laatste vijf minuten van de interventie gaan de kinderen naar de oudergroep en vertellen kinderen en ouders elkaar wat zij deze week besproken en gedaan hebben. De tweede helft van bijeenkomst 9 is een gezamenlijke ouder-kind bijeenkomst.

Blijf Groep werft voor En nu ik..! doorlopend onder een breed scala van verwijzers (wijkteams, jeugdzorg, ambulante hulpverlening), middels folders, de website³ en in de jaarlijkse evaluatiecontacten met ketenpartners.

Inhoud van de interventie

Kindergroep

De bijeenkomsten van de kindergroep volgen een vaste opbouw, om een gevoel van voorspelbaarheid en veiligheid te creëren. Elke week wordt een ander thema besproken. Iedere week starten de kinderen in een cirkel, hand in hand, om elkaar welkom te heten. Daarna vertellen de kinderen één voor één hoe ze zich die dag voelen en hoe ze zich de afgelopen week gevoeld hebben. Vervolgens wordt een verhaal over het thema van deze week voorgelezen en besproken. Dan hebben de kinderen een korte pauze, waarna ze starten met de activiteit van de week. Deze activiteit is gerelateerd aan het thema. Elke bijeenkomst eindigt met een bewegingsspel om eventuele spanning weg te nemen die is opgebouwd tijdens de bijeenkomst. Tot slot komen kinderen en ouders samen en vertellen elkaar wat ze deze bijeenkomst hebben gedaan.

² Wanneer twee (of meer) kinderen uit hetzelfde gezin deelnemen aan verschillende groepen, kunnen beide ouders deelnemen: ieder in een andere groep.

³ Zie: <https://www.blijfgroep.nl/aanbod> en de specifieke pagina [over En nu ik..!:](https://www.blijfgroep.nl/en-nu-ik)
<https://www.blijfgroep.nl/en-nu-ik>

Tijdspad per bijeenkomst:

De bijeenkomsten duren 1,5 uur en zijn als volgt opgebouwd:

5 minuten Samen starten

15 minuten Gevoelens van vandaag

20 minuten Verhaal met groepsgesprek

10 minuten Pauze

30 minuten Activiteit, per bijeenkomst verschillend en gerelateerd aan thema van de week

5 minuten Bewegingsspel

5 minuten Gezamenlijke afsluiting

De specifieke thema's van iedere week zijn erop gericht de kinderen aan te leren hoe zij hun emoties op een constructieve manier kunnen uiten, hoe zij op een andere (dan een gewelddadige) manier kunnen omgaan met gevoelens en problemen, en hoe zij hun ervaringen kunnen (beginnen te) verwerken. De thema's worden behandeld met behulp van diverse creatieve werkvormen (spiegel van gevoel, spelletjes, toneel/rollenspelen, poppenspel).

Bijeenkomst 1: Kennismaken en herkennen van gevoelens

Bijeenkomst 2: Gevoelens

Bijeenkomst 3: Verdrietig of blij en geheimen

Bijeenkomst 4: Boos

Bijeenkomst 5: Ruzie, schuld en schaamte

Bijeenkomst 6: Geweld, ruzie

Bijeenkomst 7: Loyaliteit, contact met de andere ouder

Bijeenkomst 8: Veiligheid: veilige plek en veiligheidsplan

Bijeenkomst 9: Afscheid en evaluatie

Voorbeeld van een activiteit bij het thema 'Boos' (bijeenkomst 4):

Instructie voor de uitvoerder bij dit thema:

Bespreek het gevoel boos zijn en maak hiervoor gebruik van de kaarten met de vier emotiepoppetjes.

Werkvorm 1 'Groepsgesprek':

Introduceer het begrip 'veilig boos'. Iedereen is wel eens boos. Hoe je je gedraagt, wat je doet als je boos bent, dat is niet bij iedereen hetzelfde. Als je veilig boos bent doe je:

- jezelf geen pijn;
- een ander geen pijn;
- maak je geen spullen kapot.

Voorbeelden van veilig boos zijn: op een kussen slaan, een groot stuk papier in 1000 stukjes scheuren, met een potlood heel hard op papier krassen, met je huisdier praten of spelen, aan iemand vertellen, bijvoorbeeld je broertje of zusje, oom of tante, neef of nichtje, vriendje of vriendinnetje, weggaan en even wandelen, muziek luisteren.

Voorbeelden van onveilig boos zijn: een anders in elkaar slaan, iemand uitschelden, met je blote handen tegen de muur slaan.

Je kunt met behulp van Kamil de handpop laten zien wat veilig boos zijn is, bijvoorbeeld een heel boos gezicht trekken, of een stukje wandelen.

Werkvorm 2 'Deurhanger "Even Afkoelen" maken/versieren':

Geef ieder kind een A4 papier en stiften/wasco/potloden.

Nodig kinderen uit een deurhanger te maken om op te hangen/neer te zetten als ze 'Even Afkoelen'. De deurhanger maakt duidelijk aan de omgeving dat het kind even niet gestoord wil worden, omdat hij/zij heel boos is.

Voorbeeld van een bewegingsspel:

Het doel van een bewegingsspel is balans houden tussen ontspanning en inspanning.

De vaak zware onderwerpen vragen veel van de concentratie van de kinderen. Daarom is het belangrijk om te eindigen met een bewegingsoefening (of deze zo nodig tussendoor te plannen). Eventueel opgebouwde spanning tijdens de bijeenkomst kan zich op die manier ontladen via beweging.

Werkvorm 'Spiegelen':

Instructie aan de deelnemers: ga in tweetallen tegenover elkaar staan en laat ongeveer één stap (50 centimeter) tussenruimte. De een doet de ander na, alsof je in een spiegel kijkt. Je mag elkaar niet aanraken! Beweeg niet te snel, dan zijn de bewegingen makkelijker te volgen. Na [aantal] bewegingen mogen jullie wisselen.

Tip voor uitvoerders: deze oefening kan ook in een kring gedaan worden, waarbij telkens één kind de beweging aangeeft.

Voorbeeld van een thuisopdracht bij het thema Boos (bijeenkomst 4):

Geef ieder kind het werkblad 'Veilig Boos' mee en vraag of ze dit voor de volgende keer in willen vullen en mee willen nemen.

Op het werkblad 'Veilig Boos' staat dat de kinderen gaan oefenen met veilig boos zijn. Kinderen kunnen lezen wat veilig boos zijn betekent (jezelf geen pijn doen, anderen geen pijn doen en geen dingen kapot maken). Op het werkblad vullen kinderen in hoe zij (thuis of op school) geoefend hebben met veilig boos zijn. Zij geven antwoord op de vragen: 'ik ben deze week boos geweest omdat...' en 'ik ben VEILIG BOOS geweest omdat...'.

(Alle voorbeelden zijn ontleend aan de Handleiding Groepsaanbod En nu ik...! Een laagdrempelig en preventief interventieprogramma voor kinderen van 7 t/m 11 die getuige zijn geweest van geweld en ruzies thuis en hun ouders. Amsterdam: Blijf Groep, 2015)

Oudergroep

Ook de oudergroep kent een vaste opbouw, om daarmee een gevoel van voorspelbaarheid en veiligheid te creëren. De thema's in de oudergroep volgen die van de kindergroep, aangevuld met opvoedkundige thema's/handvatten om ouders te ondersteunen in de opvoeding van hun kind. Iedere ouderbijeenkomst begint met een terugblik op de afgelopen week. Daarna wordt de huiswerkopdracht besproken. Vervolgens wordt het thema van deze week geïntroduceerd, waar ouders door middel van groepsgesprekken of oefeningen mee aan de slag gaan. Na een korte pauze wordt verder gegaan met het eerdere

thema of een nieuw thema geïntroduceerd. Elke bijeenkomst eindigt met een nabespreking en een nieuwe huiswerkopdracht. Tot slot komen de kinderen naar de oudergroep en vertellen ze elkaar wat ze deze bijeenkomst hebben gedaan.

Tijdspad per bijeenkomst:

De bijeenkomsten duren 1,5 uur en zijn als volgt opgebouwd:

- 5 minuten Terugblik op afgelopen week
- 10 minuten Bespreken thuisopdracht vorige keer
- 25 minuten Thema 1
- 10 minuten Pauze
- 25 minuten Verder met Thema 1, of Thema 2
- 10 minuten Nabespreking en thuisopdracht
- 5 minuten Gezamenlijke afsluiting

In de verschillende thema's krijgen ouders informatie over het effect van het geweld op hun kind. Ook leren zij vaardigheden als: herkennen dat hun kind niet lekker in zijn vel zit, met de emoties van hun kind kunnen omgaan en met hun kind kunnen praten over de gewelddadige ruzies thuis. Daarnaast komen (opvoedings)vragen aan bod die ouders kunnen helpen bij de dagelijkse interactie met hun kind.

- Bijeenkomst 1: Kennismaken, thema's: gevoelens en geweld
- Bijeenkomst 2: Ouderschap: rol ouder en rol kind
- Bijeenkomst 3: Ouderschap: leiding nemen + complimenten
- Bijeenkomst 4: Omgaan met gevoelens: boosheid en verdriet
- Bijeenkomst 5: Omgaan met gevoelens: schuld, schaamte
- Bijeenkomst 6: Ruzie, grenzen stellen
- Bijeenkomst 7: Contact met de andere ouder + praten met kinderen
- Bijeenkomst 8: Sociale contacten en netwerk
- Bijeenkomst 9: Afscheid en evaluatie

Voorbeeld van een activiteit bij het thema Ouderschap, leiding nemen en complimenten (bijeenkomst 3):

Instructie voor de uitvoerder:

Er zijn verschillende factoren waardoor een kind (maar ook de ouder) zich prettig en veilig voelt. Een van de factoren waar je als ouders invloed op kunt uitoefenen, is je kind zich veilig laten voelen doordat je als ouder de leiding neemt. Als de ouder leiding neemt weten kinderen wat er van ze verwacht wordt en waar ze aan toe zijn. Door leiding te nemen zie je vaak dat kinderen beter gaan luisteren. Leiding nemen (of hernemen) is niet altijd makkelijk, daarom gaan we dat oefenen.

Werkvorm 'Blinde Geleide':

Instructie aan de deelnemers: Maak tweetallen. Een deelnemer is 'blind' (loopt met ogen dicht), de ander is 'helper'. De 'blinde' moet naar de andere kant van de ruimte worden geleid (zet wat obstakels neer om het moeilijker te maken). Eerste wandeling: de 'helper' pakt de arm van de 'blinde' en stuurt de ander zonder veel praten naar de overkant.

Tweede wandeling (zelfde rollen): de 'helper' biedt een arm aan, de 'blinde' kan hiervan gebruik maken door zijn of haar arm hierop te leggen. De 'helper' vertelt waar ze zijn en wat er in de ruimte staat. Door als 'helper' de arm te bewegen in de goede richting kan de 'blinde' makkelijk volgen. Laat de tweetallen even uitwisselen: was er verschil tussen de wandelingen? Laat vervolgens de rollen wisselen en ervaringen weer uitwisselen.

Voorbeeld van een thuisopdracht bij het thema 'Omgaan met gevoelens: boos en verdriet' (bijeenkomst 4):

Bespreek thuis met je kind(eren) wat je in bijeenkomst 4 gedaan hebt met het onderwerp Boosheid. Praat over wat jullie kunnen afspreken over hoe je hiermee omgaat. Wat vinden jullie belangrijk? Hoe kunnen jullie allen veilig boos zijn? Bedenk hoe je iets aardigs voor jezelf kunt doen.

(Alle voorbeelden zijn ontleend aan de Handleiding Groepsaanbod En nu ik...! Een laagdrempelig en preventief interventieprogramma voor kinderen van 7 t/m 11 die getuige zijn geweest van geweld en ruzies thuis en hun ouders. Amsterdam: Blijf Groep, 2015)

2. Uitvoering

Materialen

1. Reijmers, E., Mommers, J., Overbeek, M., Weijns, C. (2015). *Handleiding Groepsaanbod En nu ik...! Een laagdrempelig en preventief interventieprogramma voor kinderen van 7 t/m 11 die getuige zijn geweest van geweld en ruzies thuis en hun ouders*. Amsterdam: Blijf Groep.
2. Blijf Groep (2015). *Folder Gesprekstips voor verwijzers En nu ik...!* Deze biedt verwijzers handvatten om ouders te motiveren hun kind deel te laten nemen aan En nu ik...!
3. Middelkoop, J. van (1999). Verhalen Hassan en Kim. In A. de Ruiter, *Let op de Kleintjes. Handleiding voor psycho-educatie aan kinderen die getuige zijn (geweest) van geweld in relaties*. Utrecht: TransAct.
4. Steggink, D. (2002). *Kamil, de groene kameleon*. Nino/Uitgeverij SWP.
5. Leskist: een grote box met spullen die gebruikt kunnen worden tijdens de bijeenkomsten. Voor de inhoud van de leskist wordt verwezen naar de draaiboeken En nu ik...!
6. Kamil de handpop.

Locatie en type organisatie

'En nu ik...!' kan uitgevoerd worden door instellingen/organisaties waarbinnen medewerkers sociaal pedagogisch opgeleid zijn. Het is van belang dat er ruimte is voor werkbegeleiding/intervisie aan medewerkers.

De groepsbijeenkomsten vinden plaats in een geschikte ruimte: zonder teveel prikkels die kinderen en ouders kunnen afleiden, aangekleed met materiaal dat bij de groep past. Daarnaast is het van belang dat de locatie goed te bereiken is. Een buurthuis is een voorbeeld van een geschikte, laagdrempelige locatie. Maar ook bij een GGZ-instelling, Centra voor Jeugd en Gezin of een vrouwenopvanglocatie kan de interventie gegeven worden.

In totaal zijn twee ruimtes nodig, één voor de kindergroep en één voor de oudergroep. De bijeenkomsten worden in de middag, na schooltijd, gegeven door twee uitvoerders.

Opleiding en competenties van de uitvoerders

Zowel de kindergroep als de oudergroep wordt gegeven door twee uitvoerders. Uitvoerders van beide groepen hebben minimaal een HBO-opleiding in een voor de uitvoering relevante richting (MWD, Pedagogiek, SPH) gevolgd.

Specifieke aandachtspunten

- Minimaal één uitvoerder heeft kennis van therapeutische interventies en (ontwikkelings-) psychopathologie bij kinderen.

- Eén van de uitvoerders van de kindergroep is een man, de ander een vrouw.
- Uitvoerders volgen voorafgaand aan de uitvoering de 'En nu ik..!'-train-de-trainer training van twee dagdelen, waarin:
 - de wetenschappelijke achtergrond waartegen En nu ik...! geplaatst is wordt doorgenomen;
 - deelnemers zich verdiepen in de doelgroep en de problematiek van huiselijk geweld;
 - het programma en draaiboek doorgenomen worden;
 - deelnemers met bruikbare werkvormen oefenen.

Daarnaast nemen uitvoerders deel aan relevante werkoverleggen, zoals werkbegeleiding, intervisie en evaluaties behorend bij de uitvoering van de groepen. Van belang zijn specifieke kennis, vaardigheden en houding. Voor alle functies zijn functieprofielen en taakomschrijvingen beschikbaar.

Kennis en vaardigheden

Groepsbegeleiders beschikken over kennis over:

- de dynamiek en gevolgen van huiselijk geweld;
- opvoedingsondersteuning en de ontwikkeling van kinderen;
- outreachend werken.

En de volgende vaardigheden:

- kunnen omgaan met psychopathologie bij ouders en kinderen;
- kunnen werken met een groep (zorgen dat alle deelnemers aan bod komen, inzicht in groepsprocessen, structureren, veiligheid bieden)
- kunnen omgaan met culturele diversiteit;
- zijn in staat ouders in hun rol als ouder te bekrachtigen;
- kunnen kinderen ondersteunen in het omgaan met hun geweldservaringen;
- kunnen denken vanuit het hele systeem in omgaan met geweldservaringen;
- kunnen reflecteren op eigen handelen;
- beheersen motiverende gesprekstechnieken en kunnen deze toepassen.

Houding

Groepsbegeleiders beschikken over een goede en professionele houding naar ouders en kinderen toe. In de cursus is het van belang begripvol en proactief op ouders en kinderen te reageren, hen op hun positieve kwaliteiten aan te spreken en hen te bekrachtigen in de dingen die zij goed doen.

Kwaliteitsbewaking

Uitvoerders worden voorafgaand aan het uitvoeren van het programma getraind in een train-de-trainer training van twee dagdelen door Blijf Groep, zodat zij aan de slag kunnen met het draaiboek van 'En nu ik...!'. In deze training wordt het belang benadrukt van het volgen van de (theoretisch onderbouwde) handleiding.

In de cursus 'En nu ik...!' wordt de kwaliteit op verschillende wijzen beoordeeld en bewaakt:

- op niveau van de bijeenkomsten: er vindt registratie van deelname plaats en per bijeenkomst wordt bijgehouden hoe het (basis-)programma is uitgevoerd en welke wijzigingen/aanvullingen evt. zijn uitgevoerd. Tevens wordt een kort verslag gemaakt per bijeenkomst (sfeer, betrokkenheid bij het onderwerp, evt. bijzonderheden over de deelnemers en bijzondere situaties);
- op niveau van het programma:
 - de uitvoerders: er vindt werkbegeleiding/intervisie plaats voor de uitvoerders bij de start, tijdens en na afronding van de interventie⁴; ondersteund door een werkbegeleider bespreken de uitvoerders bijzondere situaties en dilemma's uit de praktijk. Hiervoor wordt de registratie van elke bijeenkomst gebruikt.
 - de deelnemers: bij zowel de kinder- als de oudergroep wordt elk programma afgerond met een eindgesprek aan de hand van een semigestructureerde vragenlijst. Hieraan wordt ook een mogelijk vervolgadvisie gekoppeld. De ingevulde vragenlijst wordt na afloop opgenomen in het dossier van de cliënt en (in overleg met de cliënt) verstuurd naar de verwijzer.

Randvoorwaarden

Goede samenwerkingsafspraken met bijvoorbeeld Jeugdbescherming, jeugdzorgaanbieders en andere ketenpartners zijn noodzakelijk, zowel voor de instroom/toeleiding als voor doorverwijzing tijdens en na de interventie.

Daarnaast is het van belang dat de groepsbijeenkomsten plaats vinden in een goed bereikbare en geschikte ruimte: zonder teveel prikkels die de kinderen en ouders kunnen afleiden, aangekleed met materiaal dat bij de cursus past. In totaal zijn twee ruimtes nodig, één voor de kindergroep en één voor de oudergroep. Het is aan te bevelen om, indien mogelijk, kinderopvang voor jongere broertjes en zusjes en, waar nodig, een tegemoetkoming in de reiskosten aan te bieden, om zo de drempel tot deelname voor gezinnen zo laag mogelijk te maken.

Overige randvoorwaarden voor uitvoering van de groepen, zoals ruimte/tijd voor werkbegeleiding en interventie, zijn hierboven beschreven onder Opleiding en competenties uitvoerders.

Implementatie

Er is een systeem voor implementatie. Blijf Groep heeft het programma vastgelegd in een Handleiding.

⁴ Als een uitvoerder de interventie drie jaar uitvoert, met een minimum van vier groepen per jaar, dan kan overgegaan worden naar ongebeide interventie.

Deze handleiding is beschikbaar na deelname aan de train-de-trainer training: deze is verplicht voor uitvoering van het programma en wordt op aanvraag gegeven.⁵ Tijdens deze training is er aandacht voor de inbedding van 'En nu ik...!' binnen de instelling en het belang van werkbegeleiding bij de uitvoering. Sinds de start van 'En nu ik...!' bij Blijf Groep Amsterdam in 2003 wordt de cursus door verschillende instellingen in Nederland aangeboden, wat de mogelijkheden tot brede implementatie toont.

Blijf Groep kan organisaties die willen starten met de aanpak ondersteunen met advies, training en coaching op maat (offerte op aanvraag).

Kosten

Kosten 'En nu ik...!' per 2017 (incl. overhead en deskundigheidsbevordering/training):

Kosten per groep: € 29.260,-

- Uitvoering: 2 x 2 uitvoerders (kinder- en oudergroep) x 50 uur p.p. per programma ad gem. € 77,- = €15.400,-
- Intake/afstemming/nazorg (contacten met aangemelde gezinnen): 64 uur per programma ad € 77,- = 4.928,-
- Organisatiekosten (huur ruimte, PR-materialen, onkosten, werkmateriaal): € 1.200,-
- Werkbegeleiding: 12 uur per groep x € 77,- = € 924,-
- Algemene projectleiding: 12 uur per groep x € 77,- = 924,-
- Werving in de vorm van huisbezoeken en coördinatie: 36 uur per groep x € 77,- = 2.772,-
- Administratieve ondersteuning: 40 uur per groep x € 47,- = 1.880,-

Vorbereidingskosten: Training voor alle uitvoerders:

- Inzet 2 trainers (incl. voorbereiding, bij max. deelname 14) = 2 x 10 uur x 76,- = € 1.520,-
- Kosten handleiding: € 22,50 per deelnemer

Bovenstaande kosten zijn gebaseerd op de begroting en tarieven van samenwerkende organisaties per 2017; het tarief voor de uitvoerders is gebaseerd op een gemiddelde van de participerende organisaties. Het tarief van de trainers is gebaseerd op het tarief van Blijf Groep.

⁵ Het programma En nu ik...! wordt actief onder de aandacht gebracht op de website van Blijf Groep: <https://www.blijfgroep.nl/en-nu-ik> Training en verdere informatie kan via deze link worden aangevraagd.

3. Onderbouwing

Probleem

Het meemaken van geweld tussen ouders of opvoeders in de thuissituatie kan een ernstige bedreiging voor de ontwikkeling van kinderen vormen (Evans, Davies, & DiLillo, 2008; Kitzmann, Gaylord, Holt, & Kenny, 2003; Wolfe, Crooks, Lee, McIntyre-Smith, & Jaffe, 2003). Bij dit geweld gaat het om ernstig destructieve en dreigende conflicten in de vorm van fysieke mishandeling, seksueel misbruik, emotionele/psychische mishandeling en/of bedreigingen met geweld. Het gaat niet om constructieve conflicten of ruzies die in elk gezin kunnen voorkomen (Saltzman, Fanslow, McMahon, & Shelley, 1999). Het geweld waar kinderen getuige van zijn vindt plaats tussen volwassenen die in huisverband samenleven of hebben samengeleefd, meestal twee (ex)partners. Uit verschillende studies is gebleken dat het getuige zijn van ernstige, gewelddadige ruzies tussen ouders/opvoeders het risico op problemen bij kinderen vergroot. Deze effecten van het getuige zijn van geweld tussen ouders/opvoeders zijn in sterkte vergelijkbaar met de effecten wanneer kinderen zelf mishandeld worden (Kitzmann et al., 2003). Het getuige zijn van geweld tussen ouders/opvoeders wordt in Nederland gezien als een vorm van emotionele kindermishandeling (Wet op Jeugdzorg, artikel 1: Ministerie van VWS, 2004), omdat het schadelijk voor kinderen kan zijn om mee te maken (Graham-Bermann, 2002).

Wanneer iemand een zeer ernstige gebeurtenis heeft meegemaakt, ondervindt hij/zij hier gedurende enige tijd verstoringen van in zijn of haar functioneren: dit is een normale reactie. Wanneer de traumatische gebeurtenissen door blijven gaan en/of er geen mogelijkheid is deze te verwerken, kan een posttraumatische stressstoornis optreden. De traumatische gebeurtenissen zorgen dan - al zijn ze voorbij - voor gevoelens van angst en hulpeloosheid. Vooral de blootstelling van kinderen aan levensbedreigende situaties voor zichzelf of belangrijke anderen (zoals ouders), of situaties die door hen als zodanig worden ervaren, zoals gewelddadige ruzies thuis heeft grote impact en kan resulteren in posttraumatische stress symptomen (Perry, 1993).

Spreiding

Schattingen van het aantal kinderen dat in Nederland jaarlijks getuige is van huiselijk geweld in het gezin variëren van 45.000 tot boven 100.000. Alink en collega's (2011) geven een prevalentieschatting van 44.533 kinderen die getuige zijn geweest van huiselijk geweld, d.w.z. 12 per 1.000 kinderen. Tierolf en anderen (2014) noemen het aantal van 100.000 waarvan 40.000 kinderen risico loopt op het ontwikkelen van gedrags- en emotionele problemen. Duidelijk is dat het om grote aantallen gaat en dat de gevolgen voor kinderen van het getuige zijn van huiselijk geweld als serieus bestempeld kunnen worden.

Bij een zelfrapportage studie onder Nederlandse jongeren tussen 12 en 18 jaar oud geeft 13% aan getuige te zijn geweest van heftige gewelddadige ruzies tussen hun ouders. Deze ruzies varieerden in heftigheid van het hard wegduwen van de andere ouder tot het gebruiken van een mes of pistool tegen de andere ouder (Alink et al., 2011; Lamers-Winkelmann, Slot, Bijl, & Vijlbrief, 2007). Ongeveer 63% van de kinderen die gewelddadige ruzies tussen hun ouders/opvoeders hebben meegemaakt functioneert minder goed dan kinderen die niet opgroeien in een gewelddadige thuissituatie (Kitzmann et al., 2003).

Gevolgen

Door de ervaringen met geweld tussen de ouders/opvoeders kunnen kinderen gedragsproblemen ontwikkelen en klachten krijgen op emotioneel en sociaal gebied (Evans et al., 2008; Kitzmann et al., 2003; Wolfe et al., 2003) en op het gebied van academische vaardigheden (Kitzmann et al., 2003). Deze kinderen ontwikkelen ook relatief vaak posttraumatische stress symptomen (Evans et al., 2008; Margolin & Vickerman, 2007; Lamers-Winkelmann, 2003). Ook gezondheidsklachten komen vaker voor bij kinderen die zijn blootgesteld aan geweld tussen ouders dan bij kinderen die geen geweld thuis hebben meegemaakt (Lamers-Winkelmann, De Schipper, & Oosterman, 2012). Onderzoek laat zien dat de duur en ernst van het meegemaakte geweld samenhangt met de mate van problemen bij kinderen, waarbij blootstelling aan ernstiger geweld leidt tot meer problemen dan blootstelling aan lichtere vormen (Holt, Buckley, & Whelan, 2008).

De effecten van het meemaken van geweld tussen ouders/opvoeders in de kindertijd zijn vaak op latere leeftijd nog zichtbaar (Dube, Anda, Felitti, Edwards, & Williamson, 2002; Yates, Dodds, Sroufe, & Egeland, 2003). Daarnaast is het zo dat vrouwen die in hun kindertijd getuige zijn geweest van geweld naar hun moeder toe later een grotere kans lopen om in een gewelddadige relatie terecht te komen (9% kans in vergelijking met 4,3% kans wanneer zij in hun jeugd geen getuige zijn geweest van geweld). Mannen die in hun kindertijd getuige zijn geweest van geweld naar hun moeder toe hebben een grotere kans later plegger van partnergeweld te worden (8,2% versus 3,7% kans) (Whitfield, Anda, Dube, & Felitti, 2003). Ouders die geweld hebben meegemaakt in hun relatie lopen een grote kans op het ontwikkelen van emotionele problemen en ervaren meer problemen in de relatie met hun kind(eren) (Davies, Sturge-Apple & Cummings, 2004; Pels, Lünemann, & Steketee, 2011; Tierolf, Lünemann, & Steketee, 2014).

Oorzaken

'En nu ik...!' richt zich op het voorkomen en/of verminderen van posttraumatische stress symptomen en internaliserend en externaliserend probleemgedrag bij kinderen (7 t/m 11 jaar) die gewelddadige ruzies tussen hun ouders/opvoeders hebben meegemaakt. Diverse factoren zijn van invloed op de vorm en ernst van de gevolgen van blootstelling aan huiselijk geweld. Peled,

Jaffe en Edleson (1995) onderscheiden: sekse, leeftijd en cultuur van het kind, de relatie tot vader, reacties van ouders en anderen, ernst van het geweld en of het kind zelf ook mishandeld wordt. Van deze factoren kan En nu ik...! alleen invloed uitoefenen op: de reacties van de ouders en de relatie met de vader.

Andere factoren van invloed op de vorm en ernst van de gevolgen van blootstelling aan geweld zijn: de coping-stijl en het karakter van het kind, die mede bepalen welke (emotionele, cognitieve, gedragsmatige) reacties het kind vertoont. Door herhaaldelijke blootstelling aan destructieve conflicten tussen ouders, ervaren kinderen stress, ontwikkelen negatieve gedachten over zichzelf en laten een toenemende betrokkenheid bij de conflicten van hun ouders zien (Cummings & Davies, 2010). Op (negatieve) reacties van het kind op geweld - op zowel emotioneel, cognitief, gedragsmatig als fysiologisch gebied - kan de interventie invloed uitoefenen.

Naast een direct effect van het meemaken van geweld op het functioneren van kinderen, kan geweld tussen ouders ook ingrijpen op andere levensgebieden die vervolgens *indirect* het leven van het kind beïnvloeden. Het psychisch welzijn van de ouder is van groot belang voor het functioneren van kinderen (Levendosky & Graham-Bermann, 2001). Ouders die met huiselijk geweld te maken hebben gehad, kampen vaak met psychische problemen (Pico-Alfonso et al., 2006; Gleason, 1993; Levendosky & Graham-Bermann, 2001), en deze problemen van ouders hangen vervolgens samen met problemen bij kinderen (Schechter et al., 2011). Het belang van het betrekken van ouders bij hulpverlening voor hun kinderen na het meemaken van partnergeweld wordt door meerdere studies onderschreven (Graham-Bermann, Lynch, Banyard, Devoe, & Halabu, 2007; Overbeek, De Schipper, Willemsen, Lamers-Winkelmann, & Schuengel, 2015; Lieberman, Van Horn, & Ippen, 2005; Cohen, Mannarino, Berliner, & Deblinger, 2000). Op het psychisch welzijn van (verzorgende) ouders kan En nu ik...! (indirect) invloed uitoefenen.

Eerder onderzoek toont een verband tussen partnergeweld aan de ene kant en opvoedingsproblemen en ouderlijke stress aan de andere kant (Bancroft & Silverman, 2002; Pels et al., 2011; Tierolf et al., 2014). Doordat de ouder door de eigen problemen in beslag wordt genomen, is hij/zij mogelijk verminderd beschikbaar voor het kind. Deze verminderde beschikbaarheid kan de ouder-kind interactie beïnvloeden (Cummings, Davies, & Campbell, 2000). Deze problemen in de ouder-kind relatie kunnen weer tot een toename van gedrags- en emotionele problemen bij het kind leiden (Grych, 2002).

Omgekeerd kan het ook zo zijn dat de psychische gezondheid van de ouder en de kwaliteit van de ouder-kindrelatie beschermende factoren zijn, nadat het huiselijk geweld is gestopt, die herstel na trauma kunnen bevorderen (Lieberman, Van Horn, & Ozer, 2005; Sturge-Apple, Davies, Cicchetti, & Manning, 2010). Een goede ouder-kind relatie en consistent reageren door de ouder lijkt van groot belang in het voorkomen van problemen bij kinderen. Het

belang van consistente reacties is een van de pedagogische handvatten die En nu ik...! ouders biedt.

Naast psychologische gevolgen voor ouder en kind heeft partnergeweld sociale gevolgen, bijvoorbeeld door de vele verhuizingen en daarmee samenhangende schoolwisselingen die een kind meemaakt wanneer het met de ouder vlucht voor het geweld (Gewirtz & Edleson, 2007). Partnergeweld hangt ook samen met sociale risicofactoren als armoede, een lagere sociaal economische klasse, werkloosheid en dakloosheid, wat vervolgens weer samenhangt met sociale isolatie (Holt et al., 2008; Wolf & Jansen, 2011). Een opeenstapeling van risicofactoren hangt samen met problemen bij kinderen (Appleyard, Egeland, van Dulmen, & Alan Sroufe, 2005; Rutter, 1979). Eerder onderzoek heeft aangetoond dat het bespreken van het meemaken van huiselijk geweld in een intake zonder verdere behandeling, en daarmee het doorbreken van sociale isolatie, positieve effecten heeft op ouders en kinderen (McFarlane, Groff, O'Brien, & Watson, 2005).

Aan te pakken factoren

En nu ik...! pakt de volgende factoren aan, gekoppeld aan subdoelen:

1. Negatieve reacties van het kind op het meegemaakte geweld

'En nu ik...!' richt zich op de reacties van het kind op het meegemaakte geweld, vooral op de emotionele en cognitieve respons. Subdoelen die aansluiten op deze factor zijn 'Na afloop van de interventie hebben kinderen ervaren dat zij niet de enige zijn die gewelddadige ruzies in de thuissituatie hebben meegemaakt', 'Na afloop van de interventie hebben de kinderen een adequaat zelfmanagement, dat wil zeggen dat zij hun emoties en gedachten kunnen herkennen en reguleren', 'Na afloop van de interventie kunnen kinderen schuldgevoelens herkennen en weten zij welke hulpvraag zij kunnen stellen om met deze gevoelens om te (kunnen) gaan' en 'Na afloop van de interventie kunnen kinderen schaamtegevoelens over de gewelddadige thuissituatie herkennen en weten zij welke hulpvraag zij kunnen stellen om met deze gevoelens om te (kunnen) gaan'.

De cursusleiding besteedt wekelijks aandacht aan de gevoelens van de kinderen. Daarnaast oefenen ouders onderling in de ouderbijeenkomsten met opvoedingsvaardigheden en praten met hun kinderen. In wekelijkse huiswerkopdrachten krijgen zij de taak ook thuis met hun kind te praten. Door deze aanpak met huiswerkopdrachten wordt in de cursus gewerkt aan de subdoelen 'Na afloop van de interventie zijn ouders in staat tot het noemen van minimaal één (ernstig) gevolg van het getuige zijn van huiselijk geweld op hun (kind)eren', 'Na afloop van de interventie zijn ouders in staat tot het herkennen van ten minste één signaal van hun kind dat zij emotioneel niet lekker in hun vel zitten' en 'Na afloop van de interventie zijn de ouders in staat adequaat te reageren op (negatieve) gevoelens en gedachten van hun kind over het partnergeweld, doordat zij pedagogische handvatten aangereikt hebben gekregen'.

2. Problemen in de ouder-kind relatie

Aandacht in ouderinterventies voor het verbeteren van de ouder-kind relatie en het vergroten van sensitieve responsiviteit van de ouder en algemene opvoedingsvaardigheden kunnen problemen bij kinderen voorkomen of verminderen (Kaminski, Valle, Filene, & Boyle, 2008). Het subdoel dat met deze factor samenhangt is voor kinderen 'Na afloop van de interventie hebben de kinderen meer plezier en vertrouwen gekregen in het contact met de deelnemende verzorgende ouder' en 'Na afloop van de interventie hebben kinderen geleerd dat zij mogen praten over het geweld'. Voor ouders hangen de volgende subdoelen samen met deze factor:

- 'Na afloop van de interventie zijn ouders consistent in de interactie met hun kind',
- 'Na afloop van de interventie zijn ouders in staat tot het herkennen van ten minste één signaal van hun kind dat zij emotioneel niet lekker in hun vel zitten',
- 'Na afloop van de interventie zijn de ouders in staat adequaat te reageren op (negatieve) gevoelens en gedachten van hun kind over het partnergeweld, doordat zij pedagogische handvatten aangereikt hebben gekregen'
- 'Na afloop van de interventie zijn ouders in staat op een ondersteunende manier met hun kind(eren) in gesprek te gaan over de gewelddadige ruzies, doordat zij gespreksvaardigheden hebben ontwikkeld'.

Indirect wordt tijdens de bijeenkomsten ook gewerkt aan het sociaal emotioneel welzijn van de ouder. Het verbeteren van het emotioneel welzijn van de verzorgende ouder is geen doel op zich, maar is wel een belangrijke basisvoorwaarde voor andere subdoelen. Ouders worden gewezen op eventuele verminderde beschikbaarheid jegens kinderen als gevolg van verminderd emotioneel welzijn. Zij worden aangesproken op hun motivatie om (in het belang van hun kinderen) aan verminderd emotioneel welzijn te werken en gestimuleerd te praten met elkaar en met hun kinderen. Waar nodig worden zij doorverwezen naar andere hulpverlening.

3. Sociale isolatie

Om sociale isolatie tegen te gaan is specifiek gekozen voor een groepsinterventie. In de groepsbijeenkomsten voor kinderen leren zij dat ze niet de enige zijn die met geweld thuis te maken hebben gehad en wordt gewerkt aan het subdoel 'Na afloop van de interventie hebben de kinderen ervaren dat zij niet de enige zijn die gewelddadige ruzies in de thuissituatie hebben meegemaakt', 'Na afloop van de interventie hebben kinderen geleerd dat zij mogen praten over het geweld' en 'Na afloop van de interventie zijn kinderen in staat om tijdig hulp te vragen, doordat zij samen met uitvoerders een veiligheidsplan hebben opgesteld met stappen over hoe te handelen als er thuis weer gewelddadige ruzies zijn'. Subdoelen in de ouderbijeenkomsten om sociale isolatie tegen te

gaan zijn 'Na afloop van de interventie hebben ouders hun netwerk uitgebreid met ten minste één persoon' en 'Na afloop van de interventie hebben de ouders ondervonden dat zij niet de enige zijn die gewelddadige ruzies in de thuissituatie hebben meegemaakt'.

Verantwoording

'En nu ik...!' is gebaseerd op verschillende theoretische verklaringsmodellen: theorieën over traumaverwerking, emotionele veiligheid theorie, gehechtheidstheorie en de sociale cognitieve leertheorie.

'En nu ik...!' wordt gegeven in groepsverband. Dit zorgt ervoor dat kinderen en ouders ervaren dat zij niet de enigen zijn die te maken hebben gehad met gewelddadige ruzies in de thuissituatie. Een groepsprogramma heeft in sommige situaties voordelen ten opzichte van een individueel aanbod: groepsdeelnemers kunnen van elkaars ervaringen leren. Herkenning van elkaars ervaringen en reacties kan negatieve gevoelens verminderen en sociale isolatie tegen gaan (Fritch & Lynch, 2008). Onderzoek heeft laten zien dat het onder professionele begeleiding uitwisselen van ervaringen in een groepsaanbod tot positieve resultaten leidt voor volwassenen (Hogan, Linden, & Najarian, 2002), ook specifiek m.b.t. het uitwisselen van ouderschapservaringen (Telleen, Herzog, & Kilbane, 1989).

Theorieën over traumaverwerking

Theorieën omtrent traumaverwerking in behandeling maken vaak gebruik van verschillende niveaus of modules, waarbij eerst aan basisvoorwaarden gewerkt wordt, voordat in behandeling wordt gewerkt aan de volgende fase (zoals Blaustein & Kinniburgh, 2010; Cohen, Mannarino, & Deblinger, 2006). Zo wordt in de traumapiramide van Blaustein en Kinniburgh (2010) gebruik gemaakt van vier niveaus: 1) hechting, 2) zelfregulatie, 3) competentie, en 4) traumaverwerking. Het eerste niveau m.b.t. de hechting richt zich op het herstellen en opbouwen van een gezonde relatie tussen ouder en kind (o.a. door consistente reacties, voorspelbaarheid, 'routines/rituelen'). Het tweede niveau van de piramide richt zich op zelfregulatie, met als doel dat kinderen zich bewust worden van hun gevoelens, deze op een gezonde manier leren uiten en reguleren. In het derde niveau, dat van competentie, wordt gewerkt aan ontwikkelingstaken, zoals probleemoplossingsvaardigheden en leren reflecteren. Wanneer het kind op deze niveaus voldoende vooruitgang heeft geboekt en vaardigheden heeft geleerd, wordt gestart met het vierde niveau, de traumaverwerking.

In 'En nu ik...!' volgen de bijeenkomsten een vast patroon, waarbinnen voldoende aandacht is voor rust en ontspanning (eerste niveau: 'routines en rituelen'). Eveneens op dit niveau wordt gebruik gemaakt van psycho-educatie ten bate van 'afstemming' en het bevorderen van consistente reacties bij ouders. Door informatie te geven over en te reflecteren op het effect van huiselijk geweld, leren ouders welke gevolgen het meegemaakte geweld heeft op de ontwikkeling en het gedrag van kinderen en op het schuldgevoel van ouders: wat is in een

dergelijke situatie eigenlijk normaal? Hoe herken je symptomen en gerelateerd gedrag (bijvoorbeeld driftbuien) en hoe ga je daar als ouder begripvol en adequaat mee om? Zowel kinderen als ouders leren in de bijeenkomsten over hun gevoelens te praten en leren hoe zij hier adequaat mee om kunnen gaan (tweede niveau: affectidentificatie, -modulatie en -expressie). Psycho-educatie, ontspanning, emotieherkenning en regulatie zijn onderwerpen waaraan zowel in de kinder- als in de oudergroep aandacht wordt besteed. Daarnaast krijgen ouders in de oudergroep informatie over opvoedvaardigheden als het geven van complimenten en het stellen van grenzen en oefenen zij hiermee; kinderen leren over hun ervaringen praten en hulp te vragen (derde niveau: competentie). Theorieën omtrent traumaverwerking gaan ervan uit dat het van belang is de schokkende ervaringen te verwerken en een plek te geven om posttraumatische stress symptomen te verminderen. De interventie richt zich dan ook op het bijstellen van affectieve en cognitieve reacties op trauma-gerelateerde gedachten en herinneringen (American Academy of Child and Adolescent Psychiatry, 2010).

In 'En nu ik...!' leren kinderen dat zij over het geweld mogen praten en wordt een start gemaakt met het verwerken van de geweldservaringen, met behulp van creatieve activiteiten (spel, verhalen en poppenspel⁶), maar er wordt niet ingegaan op de individuele traumaverwerking en integratie. 'En nu ik...!' is een laagdrempelige, preventieve groepsinterventie en geen therapie.

Emotionele Veiligheid Theorie

Naast theorieën over trauma benadrukt ook de emotionele veiligheid theorie (Cummings & Davies, 2010) het belang van een goede relatie tussen ouder en kind en het belang van het herkennen en reguleren van emoties voor een goede ontwikkeling na het meemaken van ruzies en conflicten in de partnerrelatie. De emotionele veiligheid theorie is een gezinsbreed model met zowel een direct als een indirect pad van blootstelling aan destructieve ouderconflicten naar psychologische problemen bij kinderen. Direct vergroot blootstelling aan gewelddadige ruzies tussen ouders de kwetsbaarheid van kinderen, omdat het hun vertrouwen in de ouderlijke relatie en de vaardigheden van ouders om zichzelf en hun kinderen te beschermen, ondermijnt. Het indirecte effect van destructieve ouderconflicten op het functioneren van kinderen verloopt via de ouder, waarbij het kind te maken krijgt met verslechterde opvoedingsvaardigheden, verminderde emotionele beschikbaarheid van de ouder en slechtere ouder-kind interactie vanwege het effect van de conflicten op de ouder zelf (Cummings & Davies, 2010).

Door het meemaken van gewelddadige ruzies tussen hun ouders, laten kinderen angstige reacties zien, zijn onzeker en soms boos en zoeken een weg om zich relatief veilig te voelen in nabijheid van hun ouders (Davies et al., 2002; Forman & Davies, 2005). Er kan sprake zijn van minder adaptieve cognitieve strategieën,

⁶ Handpop Kamil wordt tijdens bijeenkomst 1 en 5 ingezet en is aanwezig bij alle sessies. Door het inzetten van een pop als één van de werkvormen wordt veiligheid en luchtigheid gecreëerd: 'het is maar een spel'. De pop wordt gebruikt als middel om psychische distantie te creëren (Landy, 1983; Petzold, 1983).

zoals schuldgevoelens over het geweld (Fosco et al., 2007; DeBoard-Lucas & Grych, 2011). De gedragsreacties van kinderen op geweld variëren van vermijden tot tussen beiden komen (Carlson, 2000). Het behouden van gevoelens van emotionele veiligheid is belangrijk voor kinderen: door emotionele regulatie, aanpassing van hun gedrag en cognitieve representaties (bijvoorbeeld herwaardering van de ouderlijke relatie) proberen kinderen een gevoel van emotionele veiligheid te behouden. Deze emotionele, gedragsmatige en cognitieve acties kunnen aanvankelijk wellicht een gevoel van veiligheid geven, maar deze strategieën kunnen op de lange termijn leiden tot disfunctionele gedragspatronen en verminderde emotionele veiligheid (Cummings & Davies, 2010).

Elke week wordt in de kinderbijeenkomsten stil gestaan bij hoe de kinderen zich voelen om zo emotieherkenning te bevorderen. Kinderen leren ook hoe ze boosheid op een veilige manier kunnen uiten (bv. door op een kussen te slaan, een papier in stukken te scheuren of heel hard te krassen op papier). Zowel in de kinder- als in de ouderbijeenkomsten wordt aandacht besteed aan maladaptieve cognitieve representaties bij kinderen, zoals schuld- en schaamtegevoelens. In de ouderbijeenkomsten leren ouders middels psycho-educatie hun kinderen te ondersteunen bij wat zij hebben meegemaakt. Ouders leren bijvoorbeeld over verschillende emoties van kinderen na het meemaken van gewelddadige ruzies. Zij leren hun kind ondersteunen in 'veilig boos' zijn door even af te koelen. Ook leren zij het goede voorbeeld geven door zelf veilig boos te zijn. Tot slot oefenen ouders met de opvoedingsvaardigheid 'luisteren naar de gevoelens van je kind'.

Gehechtheidstheorie

Voor een goede emotionele ontwikkeling van kinderen is het van belang dat zij in tijden van stress op een sensitieve ouder terug kunnen vallen (Bowlby, 1973). Ook na de eerste levensjaren hebben kinderen voor hun emotie-regulatie de begeleiding van hun ouder nodig in lastige en stressvolle situaties (Holt et al., 2008; Willemen, Schuengel, & Koot, 2011). Wanneer een ouder niet beschikbaar is voor het kind, zal het kind leren dat het voor steun niet op de ouder kan rekenen. Het omgaan met de stress van en emotionele reactie op het geweld is mogelijk voor kinderen juist lastig omdat een deel van de stress te maken heeft met de opvoeder waar ze op terug willen vallen.

In de cursus wordt in de ouderbijeenkomsten aandacht besteed aan het effect van het geweld op de rol van de ouder. Ouders wordt geleerd hoe om te gaan met de gevoelens en het gedrag van hun kind en hoe ze hun kinderen kunnen ondersteunen in wat zij hebben meegemaakt.

Ouders krijgen psycho-educatie over de ontwikkeling van kinderen en de ouder-kindrol. Zij worden bewust gemaakt van hun rol binnen het gezin en welke keuzes zij hierin kunnen maken. Ouders leren opvoedingsvaardigheden om leiding te nemen in de relatie met hun kind: zij oefenen met het stellen van grenzen en het positief stimuleren van gedrag door middel van het geven van complimenten.

Sociale cognitieve leertheorie

Kinderen leren gedrag en cognities van ervaringen uit hun omgeving en van de mensen om hen heen (Bandura, 1986; Grych, Fincham, Jouriles, & McDonald, 2000). Als kinderen getuige zijn van geweld leren ze daardoor schadelijke gedachtepatronen, zoals: geweld is een geaccepteerd middel om iets van anderen gedaan te krijgen en (fysiek) machtsoverwicht kan gebruikt worden om je zin door te drijven (Graham-Bermann & Brescoll, 2000). Daarnaast ontwikkelen ze ook negatieve gedachten over zichzelf en over anderen, zoals dat zij schuldig zouden zijn aan het geweld (Grych, Harold, & Miles, 2003). Dit wordt ook wel de sociale leertheorie (Bandura, 1986) genoemd.

In de cursus wordt de sociale leertheorie (Bandura, 1986) toegepast doordat groepsbegeleiders een voorbeeldrol vervullen waarbij ze de kinderen impliciet leren hoe je samenwerkt en meningsverschillen oplost zonder ruzie te maken. Daarnaast heeft (minimaal) één uitvoerder kennis van therapeutische interventies bij kinderen en bij voorkeur is één van de uitvoerders van de kindergroep een man, als pro-sociaal rolmodel voor de kinderen (Hurd, Zimmerman, & Reischl, 2011).

Het cognitief-contextuele framework (Grych et al., 2000) wordt toegepast in kinder- en ouderbijeenkomst 5 waarbij de kinderen leren omgaan met hun schuld- en schaamtegevoelens en de ouders leren hoe ze om kunnen gaan met de schuld- en schaamtegevoelens van hun kind. Kinderen leren bijvoorbeeld aan de hand van een verhaal praten over hun eigen ervaringen met ruzie en geweld. In een groepsgesprek, gestructureerd door een aantal vragen, reflecteren kinderen op eigen gevoelens van schuld en schaamte. Ook worden kinderen uitgedaagd om verborgen gevoelens naar elkaar uit te spreken middels een spel, getiteld 'Over de streep'. Ouders krijgen psycho-educatie over gevoelens van schuld en schaamte. Ze krijgen inzicht in schuld en schaamte bij hun kinderen middels een semigestructureerd groepsgesprek, en oefenen met de opvoedingsvaardigheid 'luisteren naar de gevoelens van hun kind' middels een luisteroefening.

4. Onderzoek

4.1 Onderzoek naar de uitvoering

A. Reijmers, E., Glaser, E., Corput, M. van den & Singerling, P. (2004). *En nu ik...! Evaluatie van het project 'Naar een ambulante aanbod voor kinderen die getuige zijn geweest van huiselijk geweld'*. Vrouwenopvang Amsterdam & Raster, maatschappelijke dienstverlening.⁷

B. In 2004 hebben Vrouwenopvang Amsterdam (rechtsvoorganger Blijf Groep) en Raster maatschappelijke dienstverlening in het kader van het project 'Naar een ambulante aanbod voor kinderen die getuige zijn geweest van huiselijk geweld' de eerste versie van En nu ik...! geëvalueerd. Doel van het project was:

- het ontwikkelen en testen van een laagdrempelig eerstelijns preventief groepsprogramma voor kinderen die getuige zijn geweest van huiselijk geweld;
- het verbeteren van de aansluiting tussen dit programma en verdere hulpverlening aan deze groep kinderen;
- zorgdragen voor structurele inbedding van aanbod gericht op kinderen die getuige zijn geweest van huiselijk geweld.

De hoofdvraag van de evaluatie was:

Voorziet een laagdrempelig groepsaanbod in een behoefte en heeft het een meerwaarde voor kinderen die getuige zijn geweest van partnergeweld?

In de evaluatie is gekeken naar:

- Waar 'En nu ik...!' uit bestond;
- Wie er met het aanbod werden bereikt;
- Op welke manier de doelgroep profijt leek te hebben;
- Hoe de aansluiting was tussen dit programma en vervolghulp;
- Bij welke instelling de interventie structureel kon worden ondergebracht.

Om antwoord te kunnen geven op deze vragen is het groepsaanbod voor kinderen 'En nu ik...!' drie keer uitgevoerd. Tijdens de uitvoering is informatie verzameld op basis van evaluatieformulieren (schriftelijke vragenlijsten) ingevuld door ouders en uitvoerders. De evaluatie gaf vooral een beschrijving van het verloop van de groep en indrukken met betrekking tot de resultaten.

C. De belangrijkste conclusies luiden als volgt:

⁷ Het rapport is alleen verspreid onder instellingen en professionals die meegewerkt hebben aan het onderzoek.

- Het is belangrijk ernaar te streven dat kinderen zich in elkaar kunnen herkennen qua leeftijd en jongens/meisjes verdeling. Dit voorkomt dat kinderen voortijdig afhaken.
- De toegankelijkheid van het programma wordt vergroot (onder andere voor allochtone kinderen) door meer expressieve werkvormen (o.a. drama) toe te voegen.
- De moedergroep parallel laten lopen aan de kindergroep resulteerde in een betere opkomst van moeders. Een probleem bleek de meegenomen kinderen. Bij een parallelgroep dient daarom extra aandacht besteed te worden aan kinderopvang voor meegenomen broertjes en zusjes tijdens de moedergroep.
- Het houden van een individueel evaluatiegesprek met het kind en de ouder(s) is belangrijk om naast een terugblik op de groep stil te kunnen staan bij een mogelijke doorverwijzing van het kind en eventueel moeder.
- Het inzetten van medewerkers uit verschillende instellingen heeft een meerwaarde qua deskundigheid en kennis van het hulpverleningsnetwerk.
- Afstemming en samenwerking met andere instanties die hulp bieden aan kinderen met problemen is essentieel.

De reacties van de deelnemende kinderen, hun moeders en van de verwijzers waren overwegend positief. De conclusie van de auteurs was dat 'En nu ik...!' zijn meerwaarde bewezen heeft. Door het relatief kleine aantal deelnemende kinderen (gemiddeld zes per bijeenkomst), zijn de resultaten echter vooral indicatief te noemen.

De feedback heeft geleid tot inhoudelijke en organisatorische aanpassingen van het programma in de jaren erop. Zo is bijvoorbeeld de oudergroep gaandeweg uitgebreid tot een volledige parallel programma (negen bijeenkomsten op dezelfde tijd en locatie), met gezamenlijke momenten tijdens elke bijeenkomst. Standaard is het eindgesprek toegevoegd, Ook is de volgorde van thema's aangepast (eerst gevoelens algemeen, daarna verdrietig/blij, daarna boos) en is specifiek aandacht voor loyaliteit naar en contact met vaders toegevoegd.

4.2 Onderzoek naar de behaalde effecten

- A. Overbeek, M. M. (2013). *Intervention for children exposed to interparental violence: A randomized controlled trial of effectiveness of specific factors, moderators and mediators in community-based intervention. (Doctoral dissertation)*. Amsterdam: Department of Clinical Child and Family Studies, VU University, the Netherlands.
- B. In 2013 is een grootschalig gerandomiseerd promotieonderzoek afgerond naar de effectiviteit van werkzame factoren in 'En nu ik...!'. Dit onderzoek is uitgevoerd vanuit de Vrije Universiteit door M.M. Overbeek onder begeleiding van promotoren prof. dr. C. Schuengel, F. Lamers-Winkelmann

en copromotor J.C. de Schipper en gefinancierd door ZonMw. Dit onderzoek is landelijk uitgevoerd in samenwerking met verschillende instellingen: Blijf Groep Amsterdam, De Jutters Den Haag, Riagg Rijnmond Rotterdam, Blijf van m'n Lijf Dordrecht, Valkenhorst Breda, Algemeen Maatschappelijk Werk Noord West Twente, Jarabee en Carint Hengelo (Overbeek, 2013).

Drie onderzoeksvragen stonden centraal: 1) zijn specifiek werkzame factoren in een interventie voor ouders en kinderen die zijn blootgesteld aan huiselijk geweld van meerwaarde boven algemeen werkzame factoren? 2) welke kinderen gaan meer vooruit na de interventie? en 3) via welke mechanismen zorgen werkzame factoren in de interventie voor een verandering in posttraumatische stress bij kinderen?

Op basis van een analyse van de algemeen werkzame factoren in En nu ik...! zijn dezelfde algemeen werkzame factoren geïmplementeerd in een controleprogramma dat speciaal voor dit onderzoek is ontwikkeld, genaamd "Jij hoort erbij".

Het voornaamste verschil tussen beide cursussen was dat in het controleprogramma geen groepsgewijze aandacht aan de gewelddadige ruzies in de thuissituatie werd besteed en de focus lag op algemeen werkzame factoren als positieve aandacht, structuur en lotgenotencontact. Qua opzet en structuur waren beide cursussen echter vergelijkbaar.

Op groepsniveau werd geloot welke ouders en kinderen welke cursus gingen volgen. Ouders, leerkrachten en kinderen vulden vragenlijsten in om de mate van emotionele problemen en posttraumatische stress symptomen van de kinderen te meten. Ook werd informatie verzameld over de mate van geweld, opvoedingsstress, ouderlijk psychisch functioneren, coping-vaardigheden en emotie-differentiatie vaardigheden van de kinderen. Ouders en kinderen deden ook verschillende speltaakjes om de ouder-kind interactie te observeren. Deze instrumenten werden afgenomen op drie momenten: een week voorafgaand aan de cursus, direct na afloop van de cursus en na zes maanden follow-up.

Voor de beantwoording van de onderzoeksvragen is een gerandomiseerd onderzoek uitgevoerd, waarvoor in totaal 91 jongens en 73 meisjes met hun verzorgende ouder (157 moeders, 7 vaders) zijn geworven. Deelnemende kinderen waren in de leeftijd tussen 6 en 12 jaar.

- C.
- Kinderen blootgesteld aan geweld tussen ouders gingen vooruit in hun mate van probleemgedrag na deelname aan een laagdrempelig preventief interventieprogramma.
 - Het verstrijken van de tijd leek geen afdoende verklaring voor deze afname van problemen bij kinderen.

- Ook kinderen die zijn blootgesteld aan meerdere risicofactoren naast het meemaken van huiselijk geweld gingen vooruit tijdens deelname aan een laagdrempelig preventief interventieprogramma.
- Voor kinderen met symptomen van verstoorde gehechtheid zijn dit soort interventies mogelijk minder geschikt.
- Een trauma-specifiek interventieprogramma bleek voor kinderen die waren blootgesteld aan *ernstigere of langdurigere* vormen van huiselijk geweld geen meerwaarde te hebben.
- Het betrekken van ouders bij de hulpverlening aan kinderen die blootgesteld zijn aan huiselijk geweld bleek belangrijk: verbeteringen in het psychisch functioneren van ouders na de interventie hingen samen met een afname van posttraumatische stress symptomen bij kinderen.
- Aandacht voor algemeen werkzame interventie-factoren is van belang voor het verbeteren van het psychisch functioneren van ouders en een goede ouder-kind interactie.
- De toegevoegde waarde van de toepassing van traumaspecifieke werkzame factoren in interventie is onduidelijk; hoewel meer blootstelling aan traumaspecifieke interventiefactoren samenhang met een afname in posttraumatische stress symptomen bij kinderen, lijken andere factoren – nog niet allemaal geïdentificeerd – deze positieve effecten in de onderzochte interventie teniet te doen.

5. Samenvatting Werkzame elementen

Ouder en kind:

- **Structuur:** Door de duidelijke structuur biedt de interventie ouders en kinderen veiligheid en voorspelbaarheid.
- **Lotgenotencontact:** Door gebruik te maken van een groepsaanbod zien ouders en kinderen vergelijkbare ervaringen bij groepsgenoten terug, wat herkenning geeft en hen helpt in het omgaan met hun ervaringen.
- **Kind en ouder samen aan de slag:** Het feit dat kinderen samen met de ouder die de gewelddadige ruzies heeft meegemaakt het programma volgen, biedt erkenning voor hun ervaringen. Doordat ouders meer handvatten in de opvoeding hebben en oefenen met hoe ze met hun kind kunnen praten, verbetert de ouder-kind relatie.
- **Openheid over geweld en veiligheid:** kinderen en ouders krijgen ruimte om in een veilige setting over ervaringen te spreken, het taboe en geheim rond geweld worden doorbroken door uitwisseling en een open houding van de uitvoerders.
- **Positieve aandacht van de groepsbegeleiders en het stimuleren van het delen van ervaringen:** Het emotioneel welzijn van kind en ouder wordt vergroot door positieve aandacht (doorvragen, complimenteren, bekrachtigen) van de groepsbegeleiders en het in een veilige omgeving bespreken van ervaringen.

Kind:

- **Emotiedifferentiatie en -regulatie als rode draad:** Door elke week te beginnen met 'gevoelens van de week' leren kinderen hun gevoelens herkennen. In specifieke bijeenkomsten over verdriet of blij en over boosheid leren kinderen vaardigheden met betrekking tot emotieregulatie (met specifieke aandacht voor veilig boos zijn en een veilige plek). Doordat ouders leren met hun kind over emoties te praten wordt het voor het kind makkelijker zich te uiten over meegemaakte gebeurtenissen.
- **Gericht oefenen met vaardigheden:** Door in de kindergroep aandacht te besteden aan in vervelende situaties naar iemand toe gaan (bijeenkomst 3), het opstellen van een veiligheidsplan (bijeenkomst 8) en het doen van leuke activiteiten vergroten kinderen hun coping-vaardigheden m.b.t. het omgaan met moeilijke situaties.

Ouder:

- **Psycho-educatie:** Door psycho-educatie groeit bij ouders het bewustzijn van het effect van het partnergeweld op kinderen én van hun eigen mogelijkheden om hier adequaat op te reageren.
- **Gericht oefenen met vaardigheden:** Doordat ouders oefenen met vaardigheden zoals grenzen stellen en complimenten geven en de effecten hiervan nabespreken, groeien hun opvoedingsvaardigheden en daalt de opvoedingsstress.

6. Aangehaalde literatuur

- Alink, L., van IJzendoorn, M. H., Bakermans-Kranenburg, M. J., Pannebakker, F., Vogels, T., & Euser, S. (2011). *Kindermishandeling in Nederland anno 2010; De tweede nationale prevalentie studie mishandeling van kinderen en jeugdigen (NPM-2010)*. Leiden, Nederland: Casimir.
- Achenback, T.M. & Edelbrock, C. (2001). *Manual for the Child Behavior Checklist and Revised Child Behaviour Profile*. Burlington, Vt. : University of Vermont, Department of Psychiatry.
- American Academy of Child and Adolescent Psychiatry. (2010). Practice parameter for the assessment and treatment of children and adolescents with posttraumatic stress disorder. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 49(4), 414-430.
- American Psychiatric Association. (1994). *Diagnostic and statistical manual for mental disorders (4th ed) (4 ed.)*. Washington DC.
- Appleyard, K., Egeland, B., van Dulmen, M. H. M., & Alan Sroufe, L. (2005). When more is not better: The role of cumulative risk in child behavior outcomes. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 46(3), 235-245.
- Bancroft, L., & Silverman, J. G. (2002). *The batterer as parent*. Thousand Oaks: Sage.
- Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory (1 ed.)*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Blaustein, M. E., & Kinniburgh, K. M. (2010). *Treating traumatic stress in children and adolescents - How to foster resilience through attachment, self-regulation and competency*. New York / London: The Guilford Press.
- Blijf Groep. (2009). *Handleiding 'En nu ik...!'*. Amsterdam, Nederland.
- Blijf Groep (2015). *Folder Gesprekstips voor verwijzers En nu ik...!* Amsterdam, Nederland.
- Bowlby, J. (1973). *Attachment and loss: Separation, anxiety and danger*. New York: Basic Books.
- Carlson, B. E. (2000). Children exposed to intimate partner violence: Research findings and implications for intervention. *Trauma, Violence, & Abuse*, 1(4), 321-342.
- Cohen, J. A., Berliner L., & Mannarino, A. P. (2000). Treating traumatized children: A research review and synthesis. *Trauma, Violence & Abuse*, 1(1), 29-46.
- Cohen, J. A., Mannarino, A. P., Berliner, L., & Deblinger, E. (2000). Trauma-focused cognitive behavioral therapy for children and adolescents: An empirical update. *Journal of Interpersonal Violence*, 15(11), 1202-1223.

- Cohen, J. A., Mannarino, A. P., & Deblinger, E. (2006). *Trauma and traumatic grief in children and adolescents*. New York: The Guilford Press.
- Cummings, E. M., & Davies, P. T. (2010). *Marital conflict and children: An emotional security perspective*. New York: Guilford Press.
- Cummings, E. M., Davies, P. T., & Campbell, S. B. (2000). Children and the marital subsystem. In *Developmental psychopathology and family process : theory, research, and clinical implications* (pp. 251-298). New York, NY. [etc.]: The Guilford Press.
- Davies, P. T., Forman, E. M., Rasi, J. A., & Stevens, K. I. (2002). Assessing children's emotional security in the interparental relationship: The security in the interparental subsystem scales. *Child Development, 73*(2), 544-562.
- Davies, P. T., Sturge-Apple, M. L., & Cummings, E. M. (2004). Interdependencies among interparental discord and parenting practices: The role of adult vulnerability and relationship perturbations. *Development and Psychopathology, 16*(3), 773-797.
- De Ruijter, D. A. (1999). *Handleiding 'Let op de Kleintjes'*. Utrecht, Nederland: Transact.
- DeBoard-Lucas, R. L., & Grych, J. H. (2011). Children's perceptions of intimate partner violence: Causes, consequences, and coping. *Journal of Family Violence, 26*(5), 343-354.
- Dube, S. R., Anda, R. F., Felitti, V. J., Edwards, V. J., & Williamson, D. F. (2002). Exposure to abuse, neglect, and household dysfunction among adults who witnessed intimate partner violence as children: Implications for health and social services. *Violence and victims, 17*(1).
- El-Sheikh, M. (1994). Children's emotional and physiological responses to interadult angry behavior - The role of history of interparental hostility. *Journal of Abnormal Child Psychology, 22*(6), 661-678.
- Evans, S. E., Davies, C., & DiLillo, D. (2008). Exposure to domestic violence: A meta-analysis of child and adolescent outcomes. *Aggression and Violent Behavior, 13*(2), 131-140.
- Forman, E. M., & Davies, P. T. (2005). Assessing children's appraisals of security in the family system: The development of the Security in the Family System (SIFS) scales. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 46*(8), 900-916.
- Fosco, G. M., DeBoard, R. L., & Grych, J. H. (2007). Making sense of family violence - Implications of children's appraisals of interparental aggression for their short- and long-term functioning. *European psychologist, 12*(1), 6-16.
- Fritch, A. M., & Lynch, S. (2008). Group treatment for adult survivors of interpersonal trauma. *Journal of Psychological Trauma, 7*(3), 145-169.

- Gewirtz, A. H., & Edleson, J. L. (2007). Young children's exposure to intimate partner violence: Towards a developmental risk and resilience framework for research and intervention. *Journal of Family Violence, 22*(3), 151-163.
- Gleason, W. J. (1993). Mental disorders in battered women. *Violence and victims, 8*, 53-68.
- Graham-Bermann, S. A. (1992). *The Kids' Club: A preventive intervention program for children of battered women*. Department of Psychology, University of Michigan.
- Graham-Bermann, S. A. (2002). Child abuse in the context of domestic violence. In Myers JEB, Berliner L, Briere J, Hendrix CT, Jenny C, & Reid TA (Eds.), *The APSAC handbook on child maltreatment* (2 ed., pp. 119-129). Thousand Oaks, California, USA: Sage Publications, Inc.
- Graham-Bermann, S. A., & Brescoll, V. (2000). Gender, power, and violence: Assessing the family stereotypes of the children of batterers. *Journal of Family Psychology, 14*(4), 600-612.
- Graham-Bermann, S. A., Lynch, S., Banyard, V., Devoe, E. R., & Halabu, H. (2007). Community-based intervention for children exposed to intimate partner violence: An efficacy trial. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 75*(2), 199-209.
- Grych, J. H. (2002). Marital relationships and parenting. In M.H. Bornstein (Ed.), *Handbook of Parenting, Vol 4, Social Conditions and Applied Parenting* (2 ed., pp. 203-226). Mahwah, New Jersey, USA: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Grych, J. H., Fincham, F. D., Jouriles, E. N., & McDonald, R. (2000). Interparental conflict and child adjustment: Testing the mediational role of appraisals in the cognitive-contextual framework. *Child Development, 71*(6), 1648-1661.
- Grych, J. H., Harold, G. T., & Miles, C. J. (2003). A prospective investigation of appraisals as mediators of the link between interparental conflict and child adjustment. *Child Development, 74*(4), 1176-1193.
- Hell, M., Ruinaard, M., Eringa, M., Geutjes, S., Grit, M., Petrovic-Dadic, D., Vervoort, A. (2012). *Methodiek Tijd voor Toontje. Een steunend en stabiliserend programma voor kinderen en hun moeders in de opvang, die huiselijk geweld in het gezin hebben meegemaakt*. Amsterdam: Blijf Groep.
- Hogan, B. E., Linden, W., & Najarian, B. (2002). Social support interventions - Do they work? *Clinical Psychology Review, 22*(3), 381-440.
- Holt, S., Buckley, H., & Whelan, S. (2008). The impact of exposure to domestic violence on children and young people: A review of the literature. *Child Abuse & Neglect, 32*(8), 797-810.
- Hurd, N. M., Zimmerman, M. A., & Reischl, T. M. (2011). Role model behavior and youth violence: A study of positive and negative effects. *Journal of early adolescence, 31*(2), 323-354.

- Kaminski, J. W., Valle, L. A., Filene, J. H., & Boyle, C. L. (2008). A meta-analytic review of components associated with parent training program effectiveness. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 36(4), 567-589.
- Katz, L. F., Hessler, D. M., & Annet, A. (2007). Domestic violence, emotional competence, and child adjustment. *Social development*, 16(3), 513-538.
- Kitzmann, K. M., Gaylord, N. K., Holt, A. R., & Kenny, E. D. (2003). Child witnesses to domestic violence: A meta-analytic review. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 71(2), 339-352.
- Lamers-Winkelmann, F., De Schipper, J. C., & Oosterman, M. (2012). Children's physical health complaints after exposure to intimate partner violence. *British journal of health psychology*, 17, 771-784.
- Lamers-Winkelmann, F., Slot, N. W., Bijl, B., & Vijlbrief, A. C. (2007). *Scholieren over mishandeling; Resultaten van een landelijk onderzoek naar de omvang van kindermishandeling onder leerlingen van het voortgezet onderwijs*. Amsterdam / Duivendrecht, Nederland: WODC, Ministerie van Justitie.
- Lamers-Winkelmann, F. (2003). *Een huilend huis: Effectmetingen 'Let op de Kleintjes'*. Middelburg / Amsterdam, Nederland: Scoop/Vrije Universiteit, Afdeling Ontwikkelingspedagogiek.
- Landy, R. (1983). *The use of distancing. The arts in psychotherapy*. New York: Thomas.
- Levendosky, A. A., & Graham-Bermann, S. A. (2001). Parenting in battered women: The effects of domestic violence on women and their children. *Journal of Family Violence*, 16(2), 171-192.
- Lieberman, A. F., Van Horn, P., & Ippen, C. G. (2005). Toward evidence-based treatment: Child-parent psychotherapy with preschoolers exposed to marital violence. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 44(12), 1241-1248.
- Lieberman, A. F., Van Horn, P., & Ozer, E. J. (2005). Preschooler witnesses of marital violence: Predictors and mediators of child behavior problems. *Development and Psychopathology*, 17(2), 385-396.
- Margolin, G., & Vickerman, K. A. (2007). Post-traumatic stress in children and adolescents exposed to family violence: I. Overview and issues. *Professional Psychology-Research and Practice*, 38(6), 613-619.
- McFarlane, J. M., Groff, J. Y., O'Brien, J. A., & Watson, K. (2005). Behaviors of children following a randomized controlled treatment program for their abused mothers. *Issues in Comprehensive Pediatric Nursing*, 28(4), 195-211.
- Overbeek, M. M. (2013). *Intervention for children exposed to interparental violence: A randomized controlled trial of effectiveness of specific factors, moderators and mediators in community-based intervention*. (Doctoral dissertation). Amsterdam: Department of Clinical Child and Family Studies, VU University, the Netherlands.

- Overbeek, M. M., De Schipper, J. C., Willemen, A. M., Lamers-Winkelmann, F., & Schuengel, C. (2015). Mediators and treatment factors in intervention for children exposed to interparental violence. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*. DOI: 10.1080/15374416.2015.1012720
- Peled, E., Jaffe, P.G. en J. Edleson (eds.) (1995). *Ending the cycle of violence: Community responses to children of battered women*, Sage, California, London, New Delhi.
- Pels, T., Lünemann, K., & Steketee, M. (2011). *Opvoeden na partnergeweld; Ondersteuning van moeders en jongeren van diverse afkomst*. Utrecht, Nederland: Van Gorcum.
- Perry, D. B. (1993). Neurodevelopment and the neurophysiology of trauma II: Clinical work along the alarm-fear-terror continuum. *The APSAC Advisor*, 6, 14-20.
- Petzold, H.G. (1983). *Puppen und Puppenspiel in der Psychotherapie*. München: Pfeifer.
- Pico-Alfonso, M. A., Garcia-Linares, M. I., Celda-Navarro, N., Blasco-Ros, C., Echeburua, E., & Martinez, M. (2006). The impact of physical, psychological, and sexual intimate male partner violence on women's mental health: Depressive symptoms, posttraumatic stress disorder, state anxiety, and suicide. *Journal of womens health*, 15(5), 599-611.
- Reijmers, E., Glaser, E., Corput, M. van den & Singerling, P. (2004). *En nu ik...! Evaluatie van het project 'Naar een ambulante aanbod voor kinderen die getuige zijn geweest van huiselijk geweld'* Vrouwenopvang Amsterdam & Raster, maatschappelijke dienstverlening.
- Reijmers, E., Mommers, J., Overbeek, M., Weijns C. (2015). *Handleiding Groepsaanbod En nu ik...! Een laagdrempelig en preventief interventieprogramma voor kinderen van 7 t/m 11 die getuige zijn geweest van huiselijk geweld en ruzies thuis en hun ouders*. Amsterdam: Blijf Groep.
- Rutter, M. (1979). Protective factors in children's responses to stress and disadvantage. In M.W. Kent & J. E. Rolf (Eds.), *Primary prevention in psychopathology. Vol. 8: Social competence in children* (pp. 49-74). Hanover, NH: University Press of New England.
- Saltzman, K. M., Holden, G. W., & Holahan, C. J. (2005). The psychobiology of children exposed to marital violence. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 34(1), 129-139.
- Saltzman, L. E., Fanslow, J. L., McMahon, P. M., & Shelley G.A. (1999). *Intimate Partner Violence Surveillance: Uniform definitions and recommended data elements, Version 1.0*. Atlanta (GA): National Center for Injury Prevention and Control, Centers for Disease Control and Prevention.
- Schechter, D. S., Willheim, E., Mccaw, J., Turner, J. B., Myers, M. M., & Zeanah, C. H. (2011). The relationship of violent fathers, posttraumatically stressed mothers and symptomatic children in a preschool-age inner-city pediatrics clinic sample. *Journal of Interpersonal Violence*, 26(18), 3699-3719.

- Steggink, D. (2002). *Kamil, de groene kameleon*. Nino/Uitgeverij SWP.
- Sturge-Apple, M. L., Davies, P. T., Cicchetti, D., & Manning, L. G. (2010). Mother's parenting practices as explanatory mechanisms in associations between interparental violence and child adjustment. *Partner Abuse, 1*(1), 45-60.
- Telleen, S., Herzog, A., & Kilbane, T. L. (1989). Impact of a family support program on mothers social support and parenting stress. *American Journal of Orthopsychiatry, 59*(3), 410-419.
- Tierolf, B., Lünemann, K., & Steketee, M. (2014). *Doorbreken geweldspatroon vraagt gespecialiseerde hulp; Onderzoek naar effectiviteit van de aanpak huiselijk geweld in de G4*. Utrecht, Nederland: Verwey-Jonker Instituut.
- Whitfield, C. L., Anda, R. F., Dube, S. R., & Felitti, V. J. (2003). Violent childhood experiences and the risk of intimate partner violence in adults - Assessment in a large health maintenance organization. *Journal of Interpersonal Violence, 18*(2), 166-185.
- Willemsen, A. M., Schuengel, C., & Koot, H. M. (2011). Observed interactions indicate protective effects of relationships with parents for referred adolescents. *Journal of Research on Adolescence, 21*(3), 569-575.
- Wolf, J., & Jansen, C. (2011). *Krachtwerk; Basismethodiek in de vrouwenopvang*. UMC St Radboud, Nijmegen, Nederland: Onderzoekscentrum maatschappelijke zorg.
- Wolfe, D. A., Crooks, C. V., Lee, V., McIntyre-Smith, A., & Jaffe, P. G. (2003). The effects of children's exposure to domestic violence: A meta-analysis and critique. *Clinical Child and Family Psychology Review, 6*(3), 171-187.
- Yates, T. M., Dodds, M. F., Sroufe, L. A., & Egeland, B. (2003). Exposure to partner violence and child behavior problems: A prospective study controlling for child physical abuse and neglect, child cognitive ability, socioeconomic status, and life stress. *Development and Psychopathology, 15*(1), 199-218.

Samenwerking erkenningstraject

Het erkenningstraject wordt in samenwerking uitgevoerd door het Nederlands Jeugdinstituut (NJI), het RIVM Centrum Gezond Leven (CGL), het Nederlands Centrum Jeugdgezondheid (NCJ), het Kenniscentrum Sport, Vilans, het Trimbos Instituut en MOVISIE. Door samen te werken aan het beoordelen van interventies volgens eenduidige criteria streven wij naar kwaliteitsverbetering in de betrokken werkvelden.

